

Urbanism, sistematizare, servicii comunale în orașele secuiești, înainte de primul război mondial

(Rezumat)

Lucrarea parcurge dezvoltarea orașelor secuiești după mijlocul sec. XVIII. și înainte de primul război mondial, punând accentul pe procesul de urbanizare din sec. XIX. și în special pe perioada ultimelor trei decenii ale Monarhiei Austro-Ungare, era celor mai mari și mai însemnate transformări (domenii ca: lucrări de sistematizare, pavarea și asfaltarea străzilor, amenajarea trotuarelor, apariția unor străzi noi, crearea parcurilor, reglementarea curățeniei străzilor și a locurilor publice, construirea abatoarelor, băilor publice, lucrări de asanare și de regularizare a râurilor, construirea unor noi poduri, iluminatul străzilor, apariția uzinelor comunale, introducerea curentului electric, al apei, canalizarea etc.). În frunte se situau reședințele de județ (Tg. Mureș, Sf. Gheorghe, Odorheiu Secuiesc, Miercurea-Ciuc) urmate de Tg. Secuiesc (dar care se situează mult timp printre primii trei) și Gheorgheni, iar localitățile din categoria târgurilor în involuție erau la foarte mare distanță de primul grup. Cel mai evoluat a rămas Tg. Mureș, care a devenit aproape un oraș model pentru ocupările moderne de urbanistică.

La aproape toate târgurile din Secuime - în mod deloc surprinzător - se observă și în

planimetria lor funcția primordială de târg. Cele mai multe au o piață centrală spațioasă: Tg. Mureș (Marosvásárhely), Tg. Secuiesc (Kézdivásárhely), Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgy), Miercurea Nirajului (Nyárádszereda), Gheorgheni (Gyergyószentmiklós). Localitățile mai mici, Vlăhița (Szentegyháza), Ilieni (Ilyefalva), Brețcu (Bereck) - ce aveau un hotar extrem de mare, ultima până în Moldova -, nu s-au deosebit în structura lor planimetrică de localitățile rurale. Nici Vințul de Sus (Felvinc, azi Unirea) și Miercurea Nirajului aproape că nu se deosebesc de sate în ciuda existenței unei piețe centrale mai mari. Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) are o formă planimetrică mai interesantă, care oglindește structura sa compozită, prin contopirea mai multor localități. Piața centrală este asemănătoare cu cea din Miercurea-Ciuc (Csíkszereda), adică este formată dintr-o stradă care se lățește la mijloc în formă eliptică, în partea mai largă ținându-se târgurile. Cele mai interesante localități din punct de vedere planimetric sunt Tg. Secuiesc și Miercurea-Ciuc.

Miercurea-Ciuc avea o formă deosebită de cea a celorlalte târguri din Secuime, determinată deopotrivă de funcția de târg și de așezarea sa geografică. Localitatea avea o situație favorabilă între depresiunea Ciucului Inferior și Superior și la ramificația drumurilor spre Odorheiu Secuiesc (Székelyudvarhely) (spre vest) și spre Moldova (prin valea Ghimeșului, spre est), dar mai puțin favorabilă pentru habitat: terenul era într-o parte muntos, iar în cealaltă parte mlăștinos, ceea ce a constituit o piedică în calea dezvoltării localității și a determinat forma așezării. Târgurile puteau fi ținute din cauza terenului mlăștinos numai pe un „banc” natural sau artificial, unde trebuie probabil să căutăm leagănul orașului. La început așezarea era compusă dintr-o singură stradă, care devenea mai lată spre centru, în formă eliptică. La mijloc strada avea o lățime de 35 m, iar la margini 16-20 m. În partea mai lată erau ținute târgurile, unde tarabele erau așezate pe două șiruri. Piața și târgurile au fost ținute aici până la începutul secolului al XX-lea. De-a lungul străzii au fost construite și casele cu

parcele înguste. O mare parte din teren era nepotrivit pentru construcții, de aceea localitatea s-a dezvoltat ulterior în formă de "T" fără să se poată forma o piață centrală. La mijlocul secolului al XIX-lea târgul avea două cartiere: zona drumului care ducea spre Odorheiu Secuiesc (**Város köze**) cu târgul de vite, cele două cimitire și câteva străzi laterale și așa numita „piața olarilor”; respectiv partea de lângă șoseaua care traversează localitatea în direcția nord-sud (cândva era „decada” - *tized* - satului Taploca sub numele de **Csütörtökfalva**). În jurul cetății era localitatea **Martonfalva**, cu jurisdicție separată, care s-a unificat cu Miercurea-Ciuc abia la mijlocul secolului trecut.¹

Structura cea mai interesantă dintre aceste orașe o are Tg. Secuiesc. Aici se observă și cel mai pregnant funcția inițială de târg, care a fost cauza fondării lui. Teritoriul târgului a fost defalcăcat din cel al comunei Turia, după cum arată și denumirea inițială a târgului (**Torjavására**). Înființarea unui târg în locul respectiv era indicată de așezarea favorabilă, în centrul scaunului Kézdi, la întâlnirea mai multor drumuri, dar mai ales drumul principal, care ducea de la Brașov prin pasul Oituz spre Moldova. Așezarea a constat inițial din piața centrală, locul de desfășurare a târgului, iar în cele patru laturi ale pieței erau defalcate loturile de mărime egală ale primilor coloniști. Așezarea se aseamănă cu cele săsești, care au fost tot așa împărțite în loturi egale. În primele izvoare au fost amintiți și *Hospites* în localitate, iar existența în trecut a satului **Szászfalva** (ex. Zazffalva, 'satul sasului', 1567), unificat între timp cu Tg. Secuiesc pare de asemenea să indice că inițial aici s-au stabilit și sași, ceea ce n-ar fi exclus cunoscând importanța comerțului cu Moldova practicat de brașoveni prin pasul Oituz.

Ceea ce dă specificul orașului Tg. Secuiesc sunt așa numitele „curți”, care au fost cândva caracteristice orașelor meșteșugărești transilvănene - cum a remarcat cercetătorul VÁMSZER Géza -, și care în celelalte orașe au dispărut datorită dezvoltării și sistematizării. Ele au rezistat timpului numai în Tg. Secuiesc, câteva urme existând și în

Odorheiu Secuiesc. La păstrarea lor a contribuit atât conservatismul locuitorilor, cât și stagnarea economică datorată războiului vama cu România, și care n-a permis aici efectuarea unor lucrări de sistematizare de anvergură și ridicarea masivă a noilor construcții. Un caz semnificativ privind conservatismul locuitorilor este legat de incendiul din 1834, care a distrus piața centrală și 3/4 din localitate. Autoritățile au făcut un plan și au promis un ajutor de 100.000 florini pentru reconstrucția cu condiția reîmpărțirii parcelor și sistematizarea orașului, dar magistratul și locuitorii n-au fost de acord și au refăcut orașul în stilul vechi.²

Stilul specific provine din faptul că parcelele sunt foarte lungi și înguste. În partea dinspre piață au fost construite casele și atelierile, iar în spate clădirile care țineau de gospodărie, în spate fiind și ieșirea spre grădină și câmp. La începutul secolului cele două străzi paralele cu laturile mai lungi ale pieței centrale erau numite „de după grădină” (**Nyugati kertmege, Keleti kertmege**). Cu timpul înmulțându-se familiile au fost construite case de-a lungul parcelei într-un singur șir. De sub fiecare poartă de pe piață pornea câte o străduță îngustă de 2-4 m cu 10-12 case, care erau denumite după familia care locuia acolo. În 1960 încă mai existau 71 de asemenea „curți”. Dacă primele case, cele cu fațada spre piață, erau de la sfârșitul secolului al XIX-lea construite din piatră și cu etaj, cele din curți aveau numai parter și erau case mici din cărămidă sau în majoritatea cazurilor din lemn. Casele erau construite numai pe o singură parte a curții, intercalându-se cu cotețuri, magazii de lemne, parcela pe partea cealaltă era mărginită de spatele caselor din curtea vecină sau de gard; în fiecare curte existau și 2-3 fântâni.³

La Tg. Mureș, Odorheiu Secuiesc și Miercurea-Ciuc au existat și cetăți care o perioadă au jucat un rol destul de important în viața localităților, dar numai în cazul localității Tg. Mureș cetatea a fost legată de evoluția urbană, ea contribuind la ridicarea târgului la rangul de oraș liber regal. Construcția cetății a început în vremurile tulburi legate de războiul de 15 ani, când primarul târgului, Tamás BORSOS și câțiva concetățeni s-au

întors din refugiul găsit la Braşov şi la îndemnul lor oraşenii au început construcţia după modelul oraşelor săseşti. Construirea cetăţii în 1602 a trezit protestele vehemente ale secuilor scaunului, motivând că în Secuime este interzisă ridicarea cetăţilor. În 1605 principele Ştefan BOCSKAI a îngăduit construcţia unei cetăţi de piatră în locul celei improvizate. În 1614 Gabriel BETHLEN a dat din nou o diplomă pentru construirea cetăţii, care a durat aproape jumătate de secol, iar în 1616 localitatea a primit şi rangul de oraş liber regal.⁴ În cetate au existat străzi şi case ale cetăţenilor, până când de la începutul secolului al XVIII-lea ea a fost preluată de armată. Lângă cetate a fost şi locul de târg, care pe urmă s-a mutat în piaţa centrală actuală, de unde porneau şi cele patru străzi principale către punctele cardinale; strada **Poklos, Szentkirályi, Szentgyörgy** şi **Szentmiklós**, care au dat şi numele cartierelor oraşului.

La Sf. Gheorghe şi Ilieni bisericile-cetate au îndeplinit rol de apărare. La Sf. Gheorghe centrul iniţial a fost în vecinătatea cetăţii şi numai odată cu extinderea localităţii centrul s-a mutat la sfârşitul secolului al XVIII-lea, începutul secolului al XIX-lea în locul actual, în urma mutării târgului. În afară de aceste cetăţi şi biserici sau capele în stil gotic, care s-au păstrat în majoritatea localităţilor - Miercurea-Ciuc face excepţie, aici nu există biserică medievală, fiindcă localitatea a fost filiala Şumuleului (Csíksomlyó) - nu există alte clădiri din evul mediu, chiar şi din secolele XVII-XVIII sunt foarte puţine vestigii. Chiar şi la Tg. Mureş urmele Renaşterii sunt foarte puţine; din secolul al XVIII-lea avem biserica catolică (iezuită), câteva palate, foarte puţine faţă de celelalte oraşe libere regale. În celelalte localităţi în afară de biserici, practic n-a rămas nici o construcţie dinaintea de începutul secolului al XIX-lea. Aceasta se explică prin faptul că n-au fost folosite materiale de construcţii durabile, ci casele au fost construite din lemn care n-a rezistat secolelor. După cum nici în ceea ce priveşte dezvoltarea economică târgurile din Secuime nu s-au situat în primele rânduri şi aspectul lor era prea puţin urban. Aspectul oraşelor era modest, rural, ele nu se puteau compara cu oraşele săseşti. La mijlocul

secolului al XVII-lea cronicarul turc Evlia Celebi găsea cuvinte de apreciere numai despre Tg. Mureş, unde a notat că există o cetate, biserici frumoase, case acoperite cu scândură, străzi frumoase şi locuitori bogaţi. Suburbiile - adică oraşul propriu-zis din afara cetăţii - nu erau împrejmuite cu ziduri, numai cu şanţuri şi câteva porţi întărite. La Miercurea-Ciuc şi Odorheiu Secuiesc el remarcă distrugerea localităţilor şi existenţa cetăţilor, la Odorhei nota că toate casele erau din lemn.⁵

Cu aproape două secole în urmă, în prima jumătate a secolului trecut, un călător autohton a cutreierat toate aceste localităţi şi nici atunci n-a găsit foarte multe demne de notat. În general despre aspectul localităţilor vorbeşte puţin, la Tg. Secuiesc notează că „piaţa este frumuşică, în formă pătrată, străzile sunt dezordonate, cu pietriş”.⁶ Despre Miercurea-Ciuc nu are prea multe cuvinte, dar despre Frumoasa scrie că „este un oraşel comercial mai bun decât Miercurea-Ciuc”.⁷ La Gheorgheni nota: „Nu este un oraşel împodobit, nici măcar arătos, dar este bănos. Piaţa este alcătuită dintr-o stradă mai lată, nepavată, dar mai puţin noroioasă decât celelalte. Străzile nici măcar n-au nume...”⁸ Tot atunci un alt intelectual ardelean scria despre Odorheiu Secuiesc: „Acest oraşel, deşi în sine are un aspect foarte modest în comparaţie cu oraşele mai mari şi mai strălucite, este totuşi «oraşul-mamă» nu numai al scaunului Odorhei, ci al întregii Secuimi şi este unul din cele mai vechi oraşe ale patriei.”⁹ Despre piaţa centrală scria că „nu are deloc aspect frumos, lipseşte confortul” şi n-are nici un han „ca lumea, unde un călător mai de seamă să găsească cazare cu confort”¹⁰. La mijlocul secolului HUNFALVY încă mai caracteriza astfel localitatea Sf. Gheorghe: „Dar acest târg se aseamănă mai mult cu un sat decât cu un oraş, în afara pieţii, unde găsim câteva magazine şi locuinţele ofiţerilor fostului regiment secuiesc de husari. (...) În cea mai mare parte localitatea este compusă din străduţe strâmte şi strâmbe, căsuţe şi colibe mici. În afară de locuinţele ofiţereşti deja amintite, destul de impozante, numai cele trei biserici merită oarecare atenţie.”¹¹ Despre Miercurea-Ciuc nu are prea multe de spus, este amintită doar cetatea. „Odorheiu

Secuiesc - scria HUNFALVY - este un oraș construit destul de regulat, are câteva clădiri frumoase și demne de văzut.”¹² La Tg. Mureș el laudă situarea orașului și scrie: „Străinul are în general o impresie bună despre oraș, deși în suburbii găsim numai căsuțe mici și străzi strâmte, dar centrul este împodobit cu multe clădiri frumoase, care se înșiruie pe străzi spațioase.” Despre centru mai scrie: „Cea mai frumoasă parte a orașului este piața mare, care este înconjurată de case frumoase, împodobită cu o alee și o fântână.”¹³ Într-o descriere din 1841 se spunea despre Tg. Mureș: „Acest oraș este împodobit cu multe clădiri de piatră, multe dintre ele fiind și cu etaj, majoritatea fiind construite în ultimii 50-60 ani, dar oamenii de rând construiesc și acum mai mult case de lemn cu acoperiș de șindrilă. Străzile, începând din 1805, sunt în mare parte pavate, dar în această privință sunt încă multe lipsuri”, mai ales una din străzile principale, strada Poklos, care era aranjată doar cu nisip, „așteaptă pavarea”.¹⁴ John PAGET, un călător englez care nu era așa de îngăduitor, scria despre Tg. Mureș: „Although there is nothing very imposing in the wide streets and small houses, of which Maros Vásárhely is mostly composed, it is rather an important place, and in the winter, many of the gentry in the neighbourhood take up their residence within it.”¹⁵ El amintea de cele două colegii, de biblioteca TELEKI, de cazinou, pe care-l găsește o „instituție înfloritoare și bine condusă”¹⁶. În Odorheiu Secuiesc el se plângea de starea mizerabilă în care era hanul și găsea și localitatea „departe de a fi atrăgătoare”¹⁷, în schimb la Sf. Gheorghe a rămas plăcut surprins: „we found, instead of the rude villages...a smart little town with handsome houses, and large public buildings, apparently very foreign to the position in which they existed.”¹⁸

Deși de multe ori caracterizarea localităților oglindește și buna sau reaua dispoziție a călătorului, totuși în ceea ce privește localitățile descrise la mijlocul secolului trecut ele aveau încă un aspect eterogen. Centrele au început să fie înfrumusețate, piețele au început să aibă un aspect mai urban, au fost construite câteva clădiri

- mai ales publice - impozante, dar în rest erau încă mici căsuțe de lemn, străzi înguste și pline cu noroi. În prima jumătate a secolului de exemplu în Sf. Gheorghe găsim căsuțe de lemn în stil rustic acoperite cu șindrilă sau paie, primăria avea sediul tot într-o cocioabă de lemn, străzile erau înguste și nepavate.¹⁹ Dar dacă în secolele precedente localitățile s-au dezvoltat „în voia sorții”, acum încep preocupările pentru urbanistică, pentru sistematizarea localităților.

Dacă în 1761 erau reclamații împotriva magistratului din Tg. Mureș, că nu repară deloc drumurile,²⁰ situația încet s-a schimbat. În regulamentul orașului din 1764 se interzicea aruncarea gunoiului în stradă și se ordona ca duminică toți cei care vin în oraș cu căruța să transporte gunoiul în afara orașului.²¹ Am văzut și preocupările în acest sens a medicilor, mai ales a lui István MÁTYUS, care ca medic al orașului încerca să pună în practică recomandările din cartea sa privind depozitarea gunoiului, construcția cotețurilor și pervatelor, curățenia și pavarea străzilor etc.²² Aceste preocupări se găsesc și în “constituțiile” satelor sau în instrucțiunile autorităților, în 1792, guvernatorul György BÁNFFY în calitatea de administrator al scaunului Odorhei în instrucțiunea promulgată către juzii târgurilor și satelor scria: “să fie interzis locuitorilor sub pedeapsă să arunce afară din curte pe stradă gunoiul, bălegarul și să murdărească cu ele drumurile”²³. În 1789 la Tg. Mureș s-a pus problema pavării străzilor și se constata că sunt prea puține fântâni raportate la numărul locuitorilor.²⁴ În 1794 construcția noilor case trebuia aprobată de magistrat.²⁵ În 1796 centumviratul a adus o serie de hotărâri: fiecare era obligat să repare drumul, șanțurile, scările din fața casei, precum și fațada casei, să curețe fața casei de orice lucru care ar putea împiedica circulația liberă, să repare ușile pivnițelor, pridvoarele etc. Pentru reparația străzilor și a pieții centrale au cerut și ajutorul scaunului. S-a hotărât ca șatrele „care sunt împrăștiate pretutindeni fără nici o ordine” și care pe de o parte strică aspectul orașului, pe de altă parte sunt focare de incendiu și locul de adunare a răufăcătorilor să fie demolate și reconstruite în

ordine. Piața să fie iluminată cu un candelabru în centru, iar cei din alte localități să fie obligați ca la terminarea târgurilor să-și ducă gunoiul pe căruțe în afara orașului.²⁶ În 1798 s-a hotărât din nou ca fiecare să sape șanțul din fața casei și să-l paveze.²⁷ Tot atunci era mustrat un cetățean care vroia să construiască o casă ieșită în afara liniei caselor din stradă. El n-a primit aprobarea pentru că - motiva centumviratul - ar fi un prejudiciu adus celorlalți locuitori, care și-au construit casele și clădirile noi într-o singură linie desemnată, și ar strica și aspectul străzii.²⁸ În 1800 s-a hotărât ca să fie construită o fântână arteziană în piață de către un meșter care a învățat în Viena.²⁹ Știm că meșterul în cauză, Péter BODOR, a și construit o fântână cu un dispozitiv care cânta, fântâna muzicală fiind una din atracțiile orașului. Tot în 1800 s-a ordonat conscripția fântânilor și repararea lor. Directorul edil a propus încă odată săparea șanțurilor pentru scurgerea apei de ploaie ca străzile să nu fie așa de noroioase, de asemenea ca gunoiul, bălegarul să fie curățate de pe străzi, marginile străzilor să fie pavate și să fie bătătorite cu pământ și lut.³⁰ Aceste propuneri și hotărâri care revin mereu ne arată și slaba lor eficiență, schimbarea s-a produs încet, dar de la începutul secolului al XIX-lea s-au înmulțit semnele pozitive. În 1805 magistratul se disculpa în fața Guberniului: „noi încercăm să aducem străzile într-o stare mai bună, mai potrivită, nu să le stricăm, și într-adevăr acum străzile care duc spre piață sunt într-o stare mai bună, sunt mai spațioase ca înainte”³¹. În continuare magistratul explica faptul că au sistematizat o parte din piață, unde sunt dughenele breslelor cizmarilor și pantofarilor, unde era o aglomerație foarte mare, pentru că în față se vindeau și zarzavaturi, fructe, lapte, dar prin amenajare n-au strâmtat strada. Ei explică și că în jurul pieții sunt două străzi, una de 12, cealaltă de 9,5 străjini, dintre care și una ar fi de ajuns pentru circulația căruțelor. În 1815 s-a emis o adeverință pentru fostul director „politic” privind competența lui, amintind că în anii trecuți au fost construite mai multe dughene de piatră și lemn în piață, câteva străzi au fost pavate, au fost săpate câteva sute de

stânjeni de rigole și directorul a introdus măsuri pentru paza contra incendiilor.³² În 1815 a fost hotărâtă și regularizarea Mureșului.³³ Tot atunci a fost pusă problema instituirii cărții funciare, dar anul următor deputatul orașului a primit o instrucțiune de la magistrat și centumvirat că ei „nu acceptă de bună voie cartea funciară”.³⁴ În 1816 a trebuit să se renunțe și la noul pod de piatră planificat, deoarece cheltuielile preconizate de 48.000 florini au fost prea mari, astfel construcția „a fost amânată pentru vremuri mai fericite”.³⁵ În 1830 locuitorii din strada Poklos, una din străzile principale ale orașului, au depus o plângere din cauza că în strada lor se trăgeau din tunuri salvele cu ocazia diferitelor sărbători. Magistratul explica această măsură prin faptul că în piața centrală nu se poate trage peste tot fiind case cu etaj, dar în strada Poklos sunt numai 3 asemenea case.³⁶

În prima jumătate a secolului cunoaștem preocupări asemănătoare și din târgurile mai dezvoltate. În 1830 magistratul din Tg. Secuiesc raporta că pavarea pieții nu s-a terminat încă din motive financiare.³⁷ În același an a fost desemnată o comisie la Tg. Secuiesc în vederea lărgirii albiei pârâului Racoș la lățimea podului de piatră construit recent, care despărțea târgul de Kanta, ca să prevină pericolul inundațiilor. Lângă mal trebuia lăsat un loc liber ca în caz de incendiu să fie accesibilă apa, iar albia trebuia curățată, deoarece se relatează: „se înfundă din cauza mizeriilor scurse din latrinele locuitorilor, cotețurile porcilor și din velnițe, precum și din diferitele dughene de lemn construite de proprietari pe ambele maluri și aceasta cauzează miasmă foarte dăunătoare sănătății”³⁸.

Din secolul al XIX-lea au fost construite tot mai multe clădiri solide, din piatră, în localitățile mai importante, chiar cu etaj, deși - cum am văzut și din descrierile de călătorii - majoritatea caselor erau încă din lemn și cu acoperiș de șindrilă sau paie. În 1813 magistratul din Tg. Mureș a cumpărat o casă lângă palatul THOLDALAGI, unde vroia să construiască o casă cu sală de bal.³⁹ În 1814 negustorul Sámuel GÖRÖG a cerut aprobarea ca pe parcela lui din piață să poată construi casă de piatră și nu de

lemn.⁴⁰ Cum ne apropiem de mijlocul secolului așa se înmulțesc și construcțiile clădirilor publice. În 1830 președintele Tablei Regale raporta măsurile luate la construcția noii clădiri a seminarului din Tg. Mureș. El s-a tocmnit deja cu țigani cărămizari, cu plutarii și a comandat varul din scaunul Odorhei. În zonă erau numai doi întreprinzători de construcții, cel local era mai ieftin, dar celălalt era cotate mai bine.⁴¹ În același an a fost construit și sediul scaunului Trei Scaune în Sf. Gheorghe, o clădire în stil clasicist cu un etaj, destul de impozantă mai ales datorită situației pe un platou deasupra pieții centrale. Înainte de terminare cheltuielile depășiseră 15.000 florini și deși era folosită munca gratuită a locuitorilor din târg și satele apropiate, finisarea a mers destul de anevoios,⁴² dar se preconiza că „va fi atât ca aspect exterior cât și ca comoditate interioară primul în patria noastră nobilă”⁴³. În 1847 magistratul din Tg. Secuiesc a renunțat să demoleze cele două prăvălii comunale din piață pentru că erau necesare banii de arendă pentru construirea noii primării.⁴⁴ Ei scriau că „nu se poate construi o clădire modernă în piață din cauza slăbiciunii casei și strămtorii pieții”, dar vor să renoveze sala de consiliu și să contruiască un etaj deasupra.⁴⁵ În 1846 la Vințul de Sus au fost construite o școală și o biserică, iar în anul următor a fost începută construirea sediului scaunului, marcată de un șir de scandaluri: materialele de construcții provenite din demolarea vechiului sediu au fost furate, ba chiar și materialele aduse ulterior, pe urmă au început diferendele dintre târg și scaun, respectiv dintre scaun și întreprinzători, care au cerut 500 florini în plus față de suma inițială de 12 mii florini.⁴⁶

Lipsa banilor a limitat atât încercările de sistematizare, cât și realizarea noilor clădiri. Autoritățile centrale se amestecau tot mai mult și în construcții și sistematizarea localităților. Centralizarea excesivă avea atât aspecte pozitive cât și negative. Pe de o parte crearea Direcției editare și de construcții având specialiști a contribuit la ridicarea unor clădiri mai solide pe baza planurilor făcute de ingineri și arhitecți, dar datorită birocratiei procedura de la planificare până la

finisarea clădirii a devenit și mai lungă și mai anevoioasă. Potrivit hotărârii nr. 9781 din 1829 toate construcțiile și reparațiile la clădirile publice puteau fi efectuate numai cu acordul Guberniului. În 1830 Guberniul, la întrebarea magistratului din Tg. Mureș, răspundea că în cazul clădirilor noi și reparațiilor care nu sunt urgente trebuie aprobate în prealabil planul și bugetul și numai în cazul reparațiilor urgente se poate interveni imediat.⁴⁷ În 1847 a fost muștrat magistratul din Brețcu fiindcă a construit cu un an în urmă o școală și o locuință pentru învățător și cantor cu 500 florini fără plan și fără aprobarea autorităților.⁴⁸

În prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost reorganizată și paza localităților. În 1830 magistratul din Sf. Gheorghe raporta că a introdus straja de noapte de câțiva ani. La început erau repartizați în fiecare noapte 8 cetățeni în ordinea străzilor, dar fiindcă mulți nu s-au prezentat, din 1824 comunitatea a angajat 8 bărbați, care au primit de la fiecare familie o baniță de grâne și 15 creițari.⁴⁹ La Odorheiu Secuiesc localitatea a fost împărțită în „căpitanate” și „decade”; primăvara de ziua Sf. Gheorghe și toamna de ziua Sf. Mihail se țineau adunări și fiecare unitate angaja paznicii, care primeau vara 9 creițari, iarna 12 creițari pe zi.⁵⁰ La Miercurea-Ciuc erau doi paznici, care ziua funcționau ca și curieri lângă comandamentul militar, noaptea umblau prin oraș și strigau ora, fiind ajutați și de patrula militară.⁵¹ La Brețcu zi și noapte existau 6 paznici dintre provincialiști, care se schimbau la fiecare 24 de ore. În locul celor mai înstăriți au îndeplinit serviciul săracii în schimbul a 9-12 creițari și alimente.⁵² La Tg. Secuiesc paza s-a instituit doar din 1829, de când erau angajați 6 paznici, care strigau și ora; 3 erau de servicii de la ora 21 până la 24, ceilalți de la 24 la 4 dimineața. Ei primeau 40 florini anual, plătiți de cetățenii împărțiți în 3 clase în funcție de starea materială.⁵³ În 1847 a fost înaintat un nou plan către Guberniu potrivit căruia magistratul vroia să angajeze 13 oameni cu o retribuție anuală de 50 florini de persoană, spre a fi folosiți pentru paza de noapte, curățirea străzilor și a pieții, respectiv paza pădurilor. Guberniul n-a fost de acord motivând că paza și

curățenia au fost deja reglementate și oricum paza este asigurată de compania nr. 10 a grănicerilor.⁵⁴ La Ilieni și Vlăhița nu erau paznici angajați.⁵⁵ La Tg. Mureș până în 1802 erau desemnați câte 2 cetățeni înainte de miezul nopții și 2 după miezul nopții în fiecare cartier, și aveau grijă de ordine, de siguranța publică și anunțau eventualele incendii și raportau totul căpitanilor de cartier. Din 1802 la ordinul Guberniului au fost angajați în fiecare cartier câte 4 paznici (*Wachter*) cu un salariu anual de 25 florini, dar din cauza nemulțumirilor în 1813 s-a revenit la sistemul vechi;⁵⁶ cu toate acestea în 1847 găsim iarăși 16 paznici cu salariu de 28 florini,⁵⁷ iar comandamentul militar declara că dă ajutor numai în zile de târg și cazuri excepționale.⁵⁸ Din a doua jumătate a secolului paza a fost preluată de jandarmi și poliția instituită.

O problemă serioasă pentru orașe și târguri în această perioadă au constituit și incendiile, având în vedere și faptul că majoritatea clădirilor erau încă din lemn. La Ilieni în 1805 a izbucnit un incendiu mare, în care au fost distruse de flăcări în total 178 clădiri, iar 56 de familii au rămas fără adăpost.⁵⁹ Cea mai afectată localitate a fost Tg. Secuiesc, unde din cauza stilului de construcții și a tramei stradale pericolul incendiilor era mult mai mare. Despre incendiul mare din 1834, care a distrus 2/3 din localitate, 421 clădiri din 558 și a cauzat o pagubă de peste 1 milion de florini, am amintit deja. Dar nici atunci autoritățile n-au putut să împiedice locuitorii să reconstruiască casele de lemn pe vechile parcele, deși au promis un ajutor de 100.000 florini dacă localitatea va fi reconstruită după un plan prestabilit cu case de piatră.⁶⁰ Chiar dacă nu de dimensiunile celui din Tg. Secuiesc, incendii au fost și în celelalte localități, în 1876 la Tg. Mureș a izbucnit un incendiu devastator. În această perioadă a fost organizată și paza contra incendiilor, în parte chiar paznicii amintiți mai sus aveau grijă și de prevenirea incendiilor, dar au fost introduse și măsuri speciale. În 1793 centumviratul din Tg. Mureș a hotărât ca fiecare stradă să aibă câte 2 scări, 2 găleți de piele și 2 cârlige, pentru care răspund căpitanii străzilor, lângă pârâul Poklos să fie săpate gropi și să fie săpate

fântâni noi.⁶¹ În 1805 magistratul a interzis conțesei Anna KEMÉNY înfundarea unei fântâni în fața casei sale motivând că ea este indispensabilă în timpul târgurilor, când se adună multă lume, și în caz de incendii - mai ales că în caz de incendiu toate fântânile din oraș nu sunt de ajuns, apa trebuind adusă din Mureș -, iar fântâna este pe pământul comun al orașului.⁶² În 1806 tot aici s-a interzis stabilirea țiganilor șătrari și s-a dispus demolarea „hurubelor”, care prezintă pericol de incendiu, mai ales că în apropiere agricultorii din oraș aveau diferite clădiri și șoproane acoperite cu paie. S-a ordonat ca cetățenii să țină fânul și furajul în afara orașului.⁶³ În 1805 scaunul Odorhei a reclamat faptul că în apropierea casei pretoriale din Odorheiu Secuiesc tăbăcarii au construit o clădire acoperită cu șindrilă la o distanță de numai 7,5 stânjeni, deci în ambele părți ale sediului există pericol de incendiu. Aici fiind păstrată și arhiva este necesară construirea în locul pridvorului de lemn al unei terase pe bolți de piatră și acoperirea clădirii cu țiglă în loc de șindrilă, precum și demolarea grajdului de lemn și reconstruirea lui din piatră.⁶⁴ La Sf. Gheorghe cu privire la desecele incendiilor magistratul împreună cu comandamentul regimentului de husari au controlat în 1839 toate casele din târg și au ordonat ca în decurs de un an toate acoperișurile din paie să fie schimbate cu șindrilă.⁶⁵ În a doua jumătate a secolului au fost înființate în toate orașele asociații de pompieri voluntari. Asociația pompierilor voluntari din Tg. Mureș s-a constituit în 1872. După marele incendiu din 1876 sfatul orașenesc a votat un ajutor anual de 1800 florini pentru asociație.⁶⁶ Asemenea asociații au activat în fiecare oraș din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. De exemplu în Sf. Gheorghe Asociația pompierilor voluntari s-a constituit tot în 1872 având 65 de membrii. Din 1876, în urma unui incendiu, cu ocazia căruia au ars 21 de case, aceștia îndeplineau și paza permanentă pentru prevenirea incendiilor. Din 1882 în locul lor au fost angajați paznici plătiți. Numărul membrilor a crescut: în 1901 erau 120 de membri, iar averea asociației a depășit 15 mii coroane, din care erau modernizate instrumentele de pom-

pieri. În 1894 a luat ființă și secția muzicală și orchestra de 17-20 de membri era nelipsită de la orice serbare sau eveniment public.⁶⁷ Asociația pompierilor din Gheorgheni a luat ființă în 1874, cea din Tg. Secuiesc în 1876, iar cel din Odorhei în 1883. În 1908 activa în fiecare dintre cele 6 orașe câte o asociație de pompieri voluntari, cea mai numeroasă fiind cea de la Sf. Gheorghe cu 140 membri, pe când cea din Tg. Mureș avea 49 membri, cea din Miercurea-Ciuc 97, cea din Gheorgheni 28, cea din Tg. Secuiesc 50, iar cea din Odorheiu Secuiesc 40 membri.⁶⁸

În prima jumătate a secolului al XIX-lea a început și amenajarea stațiunilor, a locurilor de recreere și divertisment. În 1805 profesorul János BOROSNYAI LUKÁCS protesta în fața magistratului din Tg. Mureș că grădina botanică amenajată de el a fost distrusă de păstori, deși el a împrejmuit-o cu gard.⁶⁹ Tot aici în 1815 un cetățean, fiul unui emigrant francez, Joseph HAUCHARD, a arendat o insulă a Mureșului pe care a denumit-o Elba și a amenajat acolo un parc pentru recreere și distracții. După expirarea contractului, în 1830, arenda a fost preluată pe 7 ani de Elek DANIEL, judecător la Tabla Regală care s-a angajat să contruiască o baie, o popicărie și un *gloriette*.⁷⁰ În 1847 magistratul din Miercurea-Ciuc a alocat o sumă - de altfel destul de mică - pentru construirea „băii” lângă izvorul de apă minerală.⁷¹ În a doua jumătate a secolului importanța acestor stațiuni și locuri de recreere a crescut odată cu generalizarea modului de viață urban. Lângă orașe s-au dezvoltat mici stațiuni, care serveau la odihna și distracția orășenilor la sfârșitul săptămânii sau în timp de vară, astfel de stațiuni fiind Șugaș (Sugás) lângă Sf. Gheorghe, Jigodin (Zsögöd) lângă Miercurea-Ciuc, Szelyke lângă Odorheiu Secuiesc, unde au fost amenajate băi, bazine și au fost construite vile. Localitățile cu potențial economic și mai redus n-au putut să valorifice nici această conjunctură. În anii '70 s-a dat o luptă între județul Odorhei și Vlăhița pentru administrarea băii Homorod. Stațiunea era în proprietatea localității Vlăhița, care însă n-avea bani s-o amenajeze după noile cerințe, deși era sursa principală de venit pentru localitate.

Prefectul județului a argumentat pentru preluarea dreptului de administrare de către județ pentru că - spunea el - stațiunea e într-o stare de paragină, Vlăhița n-a angajat medic de stațiune, n-a analizat apa din punct de vedere chimic, n-a avut grijă de curățenia apei potabile și a băii, condițiile de cazare fiind de asemenea mizerabile, fiindcă „comunitatea nu este în stare atât datorită potențialului intelectual cât și economic să amenajeze băile Homorod potrivit cerințelor epocii, ale legilor și ale publicului”⁷². Răspunsul dat de ministerul de interne a fost însă negativ: nici o comunitate nu poate să fie obligată să renunțe la proprietatea ei.

Schimbările petrecute în prima jumătate a secolului au contribuit la schimbarea aspectului acestor localități, dar aceste schimbări n-au fost spectaculoase, constituiau numai un prim pas pe calea urbanizării. Multe dintre localitățile studiate au pășit în epoca dualistă cu aspectul modest de târgușor de provincie sau chiar de sat. Balázs ORBÁN a cutreierat zona în anii '60 ai secolului trecut și a înregistrat această stare tranzitorie înainte de 1867.

Balázs ORBÁN nota că în 1773 cu ocazia vizitei împăratului Iosif al II-lea la Tg. Mureș abia erau case cu etaj în oraș, dar la mijlocul secolului al 19-lea erau foarte multe astfel de case, deși - admite și el - casele cu parter sunt dominante și sunt foarte numeroase chiar și în piața centrală și pe arterele principale ale orașului. Unele străzi din perioada principatului au dispărut între timp, dar s-au înființat noi străzi pe locul unor câmpuri (**Dinnyeföld, Borjúmező, Újváros**).⁷³ Dacă ne uităm la vederea pieții din Tg. Mureș la mijlocul secolului trecut observăm o fază de trecere: peste jumătate din case au un singur nivel, dar deja și-au făcut apariția casele solide din piatră cu etaj și exista chiar un părculeț mic la mijloc. În anii '40 ai secolului trecut la mijlocul pieții era vechea primărie înconjurată de șoproane și magazine urâte, iar terenul era mlăștinos. În 1848 comandantul trupelor austriece GEDEON după ocuparea orașului a ars clădirea, a demolat-o și a ordonat ca molozul să fie folosit la umplerea mocirlei.⁷⁴ Despre piața

din Tg. Mureș Balázs ORBÁN nota că este nu numai una din cele mai mari din Transilvania, dar și cea mai frumoasă. La mijlocul secolului trecut după model londonez - scria autorul - s-au plantat arbori, pe allee este muzică, se vinde înghețată, fiind locul preferat de plimbare a târgu-mureșenilor. Lângă allee sunt case, care ar constitui și podoaba unor orașe mai mari, ca sala Apollo, casele GÖRÖG, HENTER, PETRÁSKÓ etc.⁷⁵

Piața centrală din Odorhei era după aprecierea lui Balázs ORBÁN una din cele mai frumoase din Transilvania, „păcat - scria el - că primăria construită acolo este fragmentată de șoproanele cizmarilor și tăbăcarilor”. În piața de sus lângă biserica reformată într-o parte era sediul scaunului „vechi și fără gust”, iar pe partea cealaltă clădirea frumoasă a colegiului reformat. Târgul avea două străzi principale: strada Botos, care ducea din piață înspre vest și strada BETHLEN, care se alungea spre est. Ultima a fost numită și strada Darabont, pentru că aici locuiau odinioară dărăbanții din cetate. Despre strada Botos scria Balázs ORBÁN că este o stradă lată și frumoasă, așa încât ar fi spre mândria oricărui oraș mare, aici ridicându-se printre case mici și cu aspect rural și multe case frumoase cu etaj.⁷⁶

La Tg. Secuiesc Balázs ORBÁN prezenta structura interesantă a „curților”, care pe atunci existau peste tot în localitate, nu numai în jurul pieții centrale. În ulicioare erau case cu parter, dar găsea peste tot curățenie, ordine și „semne ale bunăstării”. Piața centrală era înconjurată cu câteva case frumoase cu etaj, iar în partea vestică în „strada nouă” erau casele frumoase ale ofițerilor fostului regiment de graniță.⁷⁷

Despre Sf. Gheorghe el nota că are una din piețele cele mai largi din Transilvania, chiar mai mare decât cea din Cluj. În jurul pieții au fost construite câteva clădiri impozante, printre care el amintește sediul scaunului, spitalul „ca un palat”, primăria construită între 1854-56 găzduind un cazinou, sală de baluri și mai multe magazine, casele ofițerilor regimentului de graniță și „Bazarul” în construcție.⁷⁸

Despre Miercurea-Ciuc scria: cel care se așteaptă să găsească un orașel dichisit când intră în singurul oraș dintr-un ținut având 111.000 de locuitori va avea o decepție, „Miercurea-Ciuc este o localitate atât de mică și prăpădită, încât există nenumărate sate din Ciuc care sunt mai mari și au aspect mai urban”.⁷⁹ Miercurea-Ciuc a fost constituit din două străzi perpendiculare. La capătul din sud se află cetatea și în jur câteva clădiri ale fostului regiment grăniceresc, „în rest sunt numai case mici de lemn, acoperite cu scânduri, câteva magazine mici și nepretențioase, și numai câteva firme de meșteșugari, brutari și multitudinea cârciumelor ne fac să bănuim că suntem în oraș”.⁸⁰

La Gheorgheni aprecia că „piața este una din cele mai frumoase”.⁸¹ La Cristuru Secuiesc el observa că în piața centrală „mai nou s-au construit câteva case frumoase cu etaj”.⁸² În 1848 Vințul de Sus a fost incendiat. După un martor ocular nu se mai putea recunoaște nici locul străzilor, și mai puțin cel al caselor, deoarece erau construite din lemn și s-au ars până-n temelii.⁸³ Balázs ORBÁN nota că într-un deceniu s-au construit mai multe case și restaurante, de-a lungul străzilor largi sunt case cu parter, dar ordonate și cu aspect plăcut, iar la mijloc era o piață largă cu sediul scaunului și biserica catolică, deci „mai mulți factori conlucrează ca Vințul de Sus ... să aibă un aspect urban”.⁸⁴ Miercurea Nirajului era o localitate cu aspect rural, cum remarcă și Balázs ORBÁN, astfel „că trebuie să știm că e oraș, când intrăm, pentru că altfel n-am ghici niciodată”. Având în vedere așezarea sa favorabilă în centrul văii Nirajului se mira și Balázs ORBÁN în secolul trecut cum de nu s-a dezvoltat mai intens. În 1870 avea doar 423 locuitori, în localitate nu exista nici o clădire de piatră sau cu etaj, ci numai case de lemn și în piață numai două magazine, care n-au dat deloc un aer urban localității.⁸⁵ Vlăhița era compus din două sate - cum descria și Balázs ORBÁN - cu case strâns grupate în valea pârâurilor Homorod și Vârghiș, cu case de lemn și acoperiș înalt de șindrilă.⁸⁶ La Ilieni el spunea că „orașul și satul împreună formează o localitate așa de neînsem-

nată, încât localități mai mari și cu aspect mai urban există destule în Trei Scaune”⁸⁷.

Din descrierile lui Balázs ORBÁN reiese că la începutul perioadei dualiste aspect urban într-o măsură mai mare sau mai mică aveau Tg. Mureș, Tg. Secuiesc, Odorheiu Secuiesc, Sf. Gheorghe și Gheorgheni, și parțial Cristuru Secuiesc, iar restul localităților nu s-au deosebit - sau numai într-o măsură mică - de sate. Aspectul urban era o manifestare, deci, a nivelului general de dezvoltare al localităților, nu întâmplător cele cu funcții multiple și cu o economie mai dezvoltată au avut și aspect mai urban. Perioada cea mai dinamică a fost însă epoca dualismului, mai ales ultimele trei decenii înaintea izbucnirii primului război mondial. Atunci au început cu adevărat lucrările de sistematizare, au fost pavate și asfaltate străzile, au fost amenajate trotuare, au apărut străzi noi, au fost plantați copaci, au fost create parcuri, au fost luate tot mai mult în considerație cerințele igienice, a fost reglementată curățenia străzilor și a locurilor publice, au fost construite abatoare, băi publice, au fost făcute lucrări de asanare și de regularizare a râurilor, construite noi poduri, s-a extins iluminatul străzilor, iar la sfârșitul secolului trecut și începutul secolului nostru au apărut și uzinele comunale, au fost introduse curentul electric, apa și canalizarea.

În primii ani ai perioadei importanța cea mai mare a fost acordată poate pavării și iluminării străzilor, care erau privite ca semne ale noii civilizații urbane. În 1871 pentru pavarea și întreținerea străzilor la Tg. Mureș au fost cheltuiți peste 14 mii florini din casa orașului, dintre care 8794 florini pentru lucrările de terasament și pavare, 1108 florini pentru întreținerea drumurilor și 1447 pentru curățirea străzilor. Pentru întreținere și curățenie erau angajați mai mulți muncitori și ținuțe animale de tracțiune.⁸⁸ În 1873 au fost cheltuiți peste 18 mii florini pentru pavarea și sistematizarea străzilor și 1700 florini pentru curățirea lor, a fost desecat un lac, din străzi au fost pavate suprafețe de 5090 stânjeni² și sistematizate 546 stânjeni.⁸⁹ În 1872 magistratul din Odorheiu Secuiesc a fost criticat în

ziarul local că astupă găurile pe strada asfaltată cu pietriș, în loc de o reparație radicală.⁹⁰ În 1873 magistratul din Odorheiu Secuiesc a încheiat un contract pentru măsurarea intravilanului cu un inginer.⁹¹ În 1875 s-a hotărât de către magistratul din Sf. Gheorghe că deoarece străzile “fiind foarte importante” dar complet neglijate și aproape impracticabile este necesară repararea și pavarea lor, unul din consilieri fiind însărcinat cu aceasta.⁹² În 1912 magistratul a hotărât ca lângă toate străzile orașului să fie construite trotuare, iar străzile să aibă o lățime minimă de 5 m, cele principale să fie din beton, cele cu circulație mai puțină de asfalt, iar la periferie să fie pavate.⁹³ La Tg. Mureș înainte de primul război mondial toate străzile principale au fost asfaltate, iar în suburbii peste tot măcar trotuarele au fost pavate cu granit. La Cristuru Secuiesc în 1912 a apărut trotuarul asfaltat.⁹⁴

În 1908 numărul străzilor asfaltate la Tg. Mureș era de 12 (peste 34 mii m²), iar cel al trotuarelor de 84 (41,5 mii m²); la Tg. Secuiesc 19 străzi (23 mii m²) și 20 de trotuare erau asfaltate (9,7 mii m²); la Sf. Gheorghe existau 61 de străzi pavate stil macadam (36,9 m²) și 61 trotuare (12,2 m²); la Odorheiu Secuiesc erau pavate 35 de străzi (91,6 mii m²) și 15 trotuare (11,6 mii m²), iar la Miercurea-Ciuc numai 7 trotuare (8,9 mii m²) au fost pavate. Numărul parcurilor publice era: la Tg. Mureș 2 pe o suprafață de 14,4 hectare, la Gheorgheni 2 pe o suprafață de 0,3 hectare, la Tg. Secuiesc 2 (2,3 ha), la Sf. Gheorghe 4 (4,2 ha) și la Odorheiu Secuiesc 1 (2,9 ha).⁹⁵

În 1876 magistratul din Tg. Mureș a cerut aprobarea de la ministerul de interne pentru luarea unui împrumut de 100.000 florini pentru construirea digurilor și regularea Mureșului.⁹⁶ În „era BERNÁDY” toate podurile de pe Mureș au fost reînnoite și reconstruite din piatră. La sfârșitul secolului trecut a fost regulat și Oltul lângă Miercurea-Ciuc.⁹⁷ În 1905 a fost construit noul pod pe Olt la Sf. Gheorghe.

În 1874 a fost construit la Odorheiu Secuiesc abatorul nou, dat în arendă asociației măcelarilor. Spre indignarea cetățenilor magistratul a interzis tăierea animalelor în afara abatorului,

răspunzând la acuze că locuitorii „în viitor trebuie să se obișnuiască cu ordinea și curățenia, ei cu chiu și cu vai s-ar obișnui și cu acestea, numai să nu trebuiască să plătească taxa minimă stabilită”⁹⁸. În 1898 în ziarul local se cerea construirea unui nou abator și a unei primării.⁹⁹ Într-un articol de fond în același an se scria că condițiile igienice de la abatorul vechi sunt mizerabile, nu există o fântână în oraș în care n-ar exista pericolul că apa ar fi infectată, în piața centrală sunt clădiri în stare precară, iluminatul public este nesatisfăcător, în oraș nu există parc, teren de joacă, bazin de înot, baie cu aburi, *Redout*, teatru, iar primăria, abatorul și iluminatul public nu mai corespund cerințelor vremii.¹⁰⁰ Abatorul din Tg. Secuiesc a fost construit în 1884. În 1904 a fost dat în funcțiune și abatorul modern din Tg. Mureș, iar în 1905 cel din Sf. Gheorghe, în 1906 cel din Miercurea-Ciuc.¹⁰¹ În orașe au fost construite și băi publice, la Tg. Mureș existând chiar două, dintre care una în stil neobaroc. La Sf. Gheorghe baia cu aburi a fost construită în 1905. Băile reci și calde funcționau aici ca o uzină comunală. La Tg. Secuiesc în proprietatea orașului era și hotelul împreună cu *Redout*, construit în 1904 în valoare de aproape 200 mii florini.¹⁰²

Deși n-a avut dimensiunile din orașele mai mari, dar a apărut și la Tg. Mureș nevoia reglementării prostituției. În 1815 s-a hotărât ca prostituatele să fie mutate în afara orașului, „deoarece în nici un oraș bine rânduit... (ele) nu locuiesc printre cetățenii onorabili”¹⁰³. Autoritățile s-au confruntat și mai târziu cu această problemă. În 1868 magistratul a cerut asistență poliției ca să îndepărteze prostituatele din casa unui cetățean dintr-o stradă principală care „au perturbat liniștea orașului”¹⁰⁴.

Ținea de modernizare și urbanizare și introducerea iluminatului public. În 1847 la Tg. Secuiesc s-a renunțat la demolarea prăvăliilor comunale, fiindcă banii din casa alodială trebuiau alocați pentru iluminatul localității pentru care au primit ordin gubernial în 1846.¹⁰⁵ La Tg. Mureș în 1861 s-a ținut licitație pentru iluminatul orașului, dar nimeni n-a vrut să preia iluminatul cu 79 lămpi de ulei pentru suma oferită de oraș

de 2300 florini, ci numai pentru 2700 florini.¹⁰⁶ În 1868 existau deja 120 felinare și s-a introdus iluminatul și primăvara și vara; înainte între mai și august străzile nu erau luminate.¹⁰⁷ La Miercurea-Ciuc iluminatul public a fost introdus în 1873, când primarul a cumpărat din donații 30 de felinare, iar negustorul de origine armeană, Lukács SZÁVA, a donat 10 q petrol, care a fost de ajuns pentru un an întreg. Primarul propunea în 1874 că de pe statul de funcții cei doi ajutoari de polițiști - care după părerea lui sunt de prisos, deoarece jandarmeria menține liniștea publică -, ar putea fi tăiați și din fondul de salarii ar putea să fie asigurat iluminatul public în continuare și să fie angajat un om de serviciu, care ar aprinde și ar stinge lămpile.¹⁰⁸ În 1875 a fost introdus și la Cristuru Secuiesc iluminatul străzilor cu 5-10 lămpi de petrol, deocamdată numai în timp de iarnă între orele 17-22.¹⁰⁹ Odată cu introducerea curentului electric la începutul secolului XX se va trece și în aceste localități la iluminatul public cu becuri electrice.

În epoca dualistă și mai ales în ultimele trei decenii înainte de primul război mondial s-a format aspectul cunoscut și astăzi al orașelor (în măsura în care ele au rămas după „sistemizarea” de dinainte de 1989). Atunci au fost construite clădirile publice impozante în stil eclectic, care au dominat peisajul citadin. În primii ani clădirile au fost de dimensiuni mai mici, dar cum ne apropiem de sfârșitul secolului ele au devenit tot mai mari. Deseori construcția lor era legată de scandaluri, corupție, delapidare etc. Un astfel de scandal a fost cel legat de construirea primăriei din Miercurea-Ciuc terminată în 1872, când orașul a fost dat în judecată de întreprinzătorul local Dávid MÁNYA.¹¹⁰ Este interesantă argumentația magistratului de ce au construit o primărie așa de mare: aceasta este utilă, deoarece altfel nu se găsea un sediu potrivit judecătorei, pe deasupra este și „podoaba” orașului. Ei au scris: „deși orașul are o vechime de secole ca oraș privilegiat, totuși n-a avut niciodată o primărie potrivită cu cerințele epocii, în schimb a avut o dugheană de lemn în prag de prăbușire; dar cu scurgerea timpului condițiile au

evoluat într-atât că cerințele față de un oraș sunt mai mari decât față de comune, așa că a fost o cerință imperioasă construirea unei primării potrivită cu epoca¹¹¹. Miercurea-Ciuc a avut dintre toate orașele ritmul de dezvoltare cel mai intens după ce a devenit reședință de județ și toate insițiile s-au mutat aici de la Șumuleu sau au fost înființate direct aici. Casele numeroșilor funcționari care s-au stabilit atunci în oraș în ultimele două decenii ale secolului au constituit un mic cartier, numit și „cartierul funcționarilor”. În afară de primărie și celelalte instituții au primit sedii la Miercurea-Ciuc: în 1888 a fost construită prefectura, în 1908 Palatul poștei, între 1911-13 clădirea nouă a gimnaziului catolic. În 1910 a fost instituit și oficiul de ingineri (arhitectură) al orașului.¹¹² În 1912 Gusztáv THIRRING scria că în ultimii 20 de ani “clădirile de piatră asemănătoare unor palate i-au conferit (orașului) un aspect complet urban, iar burghezia se întrece în adaptarea cât mai rapidă a cuceririlor civilizației”¹¹³. La Sf. Gheorghe construcțiile publice după revoluția de la 1848 au început cu spitalul construit între 1852-54, urmat de primărie între 1854-56, în care era o sală de bal, amenajată mai târziu definitiv în sală de teatru, parterul era ocupat de diferite magazine, iar birourile au fost închiriate oficiului financiar și oficiului de telegrafie. În 1874 a fost terminată și clădirea Bazarului, dar contrar planurilor inițiale - conform cărora clădirea trebuia să devină loc de desfacere a mărfurilor pentru meșteșugarii și negustorii locali - a fost amenajată aici școala de fete. În 1874 magistratul scria mândru că în decurs de 20 ani au ridicat veniturile orașului de la 3.000 la 22.000 florini, iar valoarea imobilelor a depășit 112.000 florini. Ei au administrat așa de bine averea orașului, încât „nu se poate mândri nici un oraș de dimensiuni asemănătoare” cu asemenea realizări.¹¹⁴ Clădirea colegiului reformat a fost ridicată în două etape: între 1870-76 și 1891-92. În 1893 a fost deschis și orfelinatul de băieți în clădirea sa impozantă. Amenajarea parcului din Sf. Gheorghe a început în 1880, când au fost făcute lucrările de terasament pentru cele două alei și au fost plantați aici castanii. În 1893 au

fost plantați copaci și în partea de jos a parcului.¹¹⁵ La Odorheiu Secuiesc cele mai importante clădiri publice din această perioadă au fost Liceul real (1891), Gimnaziul catolic (1893), clădirea prefecturii în stil eclectic (1896).

La Tg. Mureș au fost, de asemenea, construite în ultimele decenii ale secolului mai multe clădiri publice: Oficiul financiar, sediile Asociației măcelarilor (1888) și cizmarilor (1896), poșta centrală, Banca austro-ungară (1900), Muzeul industrial (1891-93), Cazarma (1896), cele două spitale militare (1896), mănăstirea franciscană (1893), școala reformată de fete (1890-92), sinagoga (1899-1900) etc.¹¹⁶ Orașul a cunoscut cea mai spectaculoasă dezvoltare din punct de vedere urbanistic, mai ales în era BERNÁDY. György BERNÁDY a fost primarul orașului înainte de primul război mondial, între 1902-1913, și prin activitatea sa energetică și planurile grandioase a schimbat aspectul orașului. La sfârșitul secolului trecut mai erau în piața centrală clădiri acoperite cu șindrilă, iar în străzile mai lăturalnice case acoperite cu paie, în jurul anului 1900 numai piața centrală, câteva străzi și trotuare erau pavate.¹¹⁷ Lajos KELEMEN scria în memoriile lui că la sfârșitul deceniului al 9-lea al secolului trecut strada **Szántó** (Plugarilor), unde au stat părinții lui, era locuită în proporție de 80-85% de agricultori, iar 3/4 din case aveau acoperiș de paie. În caz de ploaie din strada vecină se scurgea apa, iar pietrele și mizeriile barau și strada vecină. Lângă calea ferată nu era încă stradă, existau doar câteva case, în rest erau depozitate gunoaie, iar în piața centrală, vizavi de primărie, pe latura vestică exista numai o singură clădire cu etaj, sala Apollo.¹¹⁸

În timpul lui BERNÁDY a fost sistematizat orașul, au fost deschise 140 de străzi noi, atunci a fost construit „Cartierul funcționarilor”; au fost amenajate mai multe parcuri, au fost plantați arbori pe lângă străzi, au fost asfaltate străzile și trotuarele (au existat trotuare asfaltate de 138.451 m²), în 1914 după Budapesta Tg. Mureș a avut cele mai multe străzi asfaltate.¹¹⁹ Atunci au fost construite majoritatea uzinelor comunale: uzina electrică, de gaz, hidrocentrala pe Mureș, a

fost construit abatorul modern, noua fabrică de cărămidă, noua uzină de apă, turbina, digurile și a fost realizată canalizarea.¹²⁰ Au fost reconstruite toate podurile de pe Mureș, în locul celor vechi, de lemn au fost ridicate poduri de piatră. În era lui BERNÁDY au luat avânt și construcțiile particulare, în 1910 existau la Tg. Mureș 3233 case particulare. Atunci au fost construite și cele mai grandioase clădiri publice, printre care 5 școli elementare, Școala Secundară de Băieți și de Fete, Școala Comercială, Școala de Muzică, Școala Reală Militară, Gimnaziul Catolic, Colegiul Reformat, orfelinatul, Palatul Fondului de Pensii, sediul Camerei de Comerț și Industrie etc.¹²¹ Cele mai impozante au fost neîndoielnic primăria (1906-07) și Palatul culturii (1911-13) construite după planurile arhitecților din Budapesta Marcell KOMOR și Vilmos JAKAB în *Jugendstil*. Palatul culturii este ornamentat cu frescele lui Aladár KÖRÖSFŐI KRIESCH și cu vitralii făcute de Miksa ROTH după desenele lui Ede TOROCZKAI WIGAND și Sándor NAGY, cu toții reprezentanți de seamă ai curentului *Jugendstil*. Palatul culturii găzduia două săli de concert, cea mare cu o orgă valoroasă, „sala oglinzilor” pentru recepții și baluri, școli de muzică și de limbi, muzeu de artă, artă aplicată și de etnografie, mai târziu și de istorie, bibliotecă, iar ulterior a fost amenajată și sală de cinematograf. Ansamblul arhitectural foarte valoros trebuia completat cu o a treia clădire, care încheia piața, sediul prefecturii, dar aceasta n-a fost construită din cauza izbucnirii războiului.¹²² Prin aceste construcții și intense preocupări pentru urbanistică și sistematizare BERNÁDY a reușit să transforme orașul dintr-un orașel de provincie într-un oraș modern, demn ca aspect de statutul de centru regional. Activitatea sa a fost printre cele mai intense și de mai mare anvergură pe plan național, Tg. Mureș a devenit aproape un oraș model ilustrând preocupările moderne pentru urbanism, înaintând și în ierarhia orașelor din Ungaria în ceea ce privește gradul de urbanizare.

Cele mai multe clădiri publice în aceste orașe - și nu numai aici - au fost construite în stil eclectic. Am văzut că la Tg. Mureș și-a făcut

apariția și stilul modern, răspândit în Monarhie la începutul secolului, *Jugendstil*. La Tg. Mureș, de pildă, în afară de primărie și Palatul culturii au mai fost construite în acest stil noua clădire a Colegiului Reformat, Gimnaziul Catolic, uzina de apă, Școala Reală Militară, orfelinatul, Școala Secundară de Băieți și de Fete, abatorul, Școala Industrială, Școala Comercială, sediul cursului administrativ, Banca Agricolă, Camera de Comerț și Industrie (după planul arhitectului Ede T. WIGAND), poliția etc., toate construite în primii ani ai secolului nostru, înainte de izbucnirea primului război mondial.¹²³ Câteva clădiri în *Jugendstil* au fost construite și în celelalte orașe, astfel în Odorheiu Secuiesc noile clădiri ale Gimnaziului Catolic (terminată în 1911) și Colegiului Reformat (terminată în 1912), la Miercurea-Ciuc Gimnaziul Catolic (terminată în 1913). În Sf. Gheorghe o pagină interesantă în arhitectura orașului constituie clădirile proiectate de Károly KÓS, tot într-o variantă a *Jugendstilului*. Cea mai impozantă dintre ele este clădirea Muzeului Național Secuiesc, terminată în 1913, alături de care Kós a mai proiectat clădirea școlii elementare reformate, Liceul Textil de astăzi, spitalul nou (de atunci), câteva case particulare etc.

După aceste descrieri să vedem și ce ne spun cifrele statistice. Numărul mediu al locuitorilor dintr-o casă poate și el să fie un indiciu al gradului de urbanizare. În 1785 cu ocazia primului recensământ în locurile taxaliste erau 6,19 de locuitori într-o casă, iar în târguri 6,92, dar știm că din recensământ lipsesc grănicerii, deci datele sunt lacunare pentru majoritatea locurilor taxaliste. Oricum media cea mai mare s-a înregistrat la Tg. Mureș, unde erau în medie 7,10 locuitori într-o casă.¹²⁴ Date mai sigure avem numai începând cu mijlocul secolului al XIX-lea. În 1857 în orașe erau 5,86 locuitori într-o casă, iar în localitățile „decăzute” 4,49, media pe provincie fiind de 4,80. Media cea mai mare s-a înregistrat și de data aceasta la Tg. Mureș, unde locuiau 7,65 locuitori într-o casă. Într-un apartament la Sf. Gheorghe trăiau în medie 3,86 locuitori, iar în Tg. Mureș 5,74, restul orașelor încadrându-se între aceste două valori, numai printre localitățile

„decăzute” găsim medii și mai mici (3,50 la Vlăhița, 3,79 la Vințul de Sus). În orașe erau în medie 1,24 de apartamente într-o casă: la Sf. Gheorghe 1,39, la Tg. Mureș 1,33, la Odorheiu Secuiesc 1,32, dar la Miercurea-Ciuc și Tg. Secuiesc 1, la fel ca în majoritatea târgurilor cu caracter rural.¹²⁵

În 1870 media locuitorilor dintr-o casă era de 6,52 în orașele secuiești, față de 4,92 din Transilvania, această medie rămânând constantă până la 1900. În orașe în 1870 5,51% din clădiri aveau etaj, iar 4,83% din construcții erau clădiri publice, ceea ce arată că încet s-a schimbat aspectul acestor localități, care până atunci aveau mai mult un aspect rural. Ponderea clădirilor publice era cea mai mare la Tg. Mureș (6,05%), Miercurea-Ciuc (5,88%) și Odorheiu Secuiesc (5,10%), cea mai mică la Sf. Gheorghe (3,58%) și târgurile care vor pierde statutul urban (de ex. la Ilieni 2,29%, la Vlăhița 3,49%), în Transilvania ea fiind de 2,54%. Aspectul urban este determinat într-o măsură importantă și de ponderea clădirilor cu etaj, care în Transilvania era doar de 0,80%. În număr absolut cele mai multe case cu etaj erau la Tg. Mureș (99), Odorheiu Secuiesc (74) și Tg. Secuiesc (73), calculat în procente ordinea ierarhică se schimbă: pe primul loc se situa Odorheiu Secuiesc (12,19%), urmat de Tg. Secuiesc (7,19%) și Tg. Mureș (6,62%); la Sf. Gheorghe 2,76% din case aveau etaj, la Miercurea-Ciuc 2,58%, iar în restul localităților mai puțin de 1% (de ex. Ilieni 0%, Vlăhița 0,11%, Brețcu 0,19%), ceea ce în ultimă instanță coincide cu descrierile deja amintite. Dacă în Ungaria peste 10% din casele orașenești erau cu etaj acest procent în Secuime era doar de 4,48% (luând în calcul toate foste locuri taxaliste, deci târgurile care își vor pierde statutul urban). Numărul camerelor dintr-o casă se mișca în general în jur de 1,5, fiind mai mic în localitățile cu aspect rural și cel mai mare la Tg. Mureș (3,13) și Odorheiu Secuiesc (2,80). Numărul locuitorilor dintr-o casă era cel mai ridicat la Tg. Mureș (9,08), Odorheiu Secuiesc (7,59) și Tg. Secuiesc (6,49), în restul localităților era sub 5, în Ilieni chiar 3,13.¹²⁶ Referitor la confortul locuințelor, deși acesta s-a îmbunătățit continuu, înainte de

primul război mondial în afară de o pătură foarte subțire majoritatea cetățenilor locuiau în condiții destul de modeste, în medie o familie avea în jur de 1,5 camere. Unele categorii, cum am văzut cazul muncitorilor industriali din Tg. Mureș, trăiau în condiții mizere. În 1900 la Miercurea-Ciuc din 541 case doar 5 aveau baie.¹²⁷

În 1908 la Tg. Mureș din cele 217 construcții ridicate în anul respectiv 8,75% erau cu etaj, la Miercurea-Ciuc din 28 10,71%, la Gheorgheni din 60 3,33%, la Tg. Secuiesc din 20 11,11%, la Odorheiu Secuiesc din 46 numai 2,47%, iar la Sf. Gheorghe din 41 de clădiri nici una nu avea etaj.¹²⁸ În 1910 în Transilvania locuiau în medie 4,8 persoane într-o casă, în Ungaria 5,9, dar media era mult mai mare în orașe: de 12,7, cea mai mare fiind la Budapesta (44,1) și Bratislava (22,9). Dintre orașele studiate deși au depășit cu puțin media din comitate erau departe de media orașelor din Ungaria. La Miercurea-Ciuc erau 8,15 locuitori într-o casă, la Tg. Mureș 7,89, la Odorheiu Secuiesc 6,75, la Gheorgheni 6,65, la Sf. Gheorghe și Tg. Secuiesc 5,80, în restul localităților s-au înregistrat valori care erau în jurul sau chiar sub media din provincie. În orașele din Ungaria 46,2% din clădiri erau construite fie din cărămidă, fie din piatră și 59,1% erau acoperite cu țiglă. Aceste cifre au fost parțial atinse doar de Tg. Mureș, unde 64,64% din case erau din cărămidă sau piatră, dar numai 33,18% erau acoperite cu țiglă, 65,48% fiind cu șindrilă. În rest ponderea caselor din cărămidă sau piatră era cea mai mare la Miercurea-Ciuc (35,46%), Odorheiu Secuiesc (30,83%) și Tg. Secuiesc (26,81%), la Sf. Gheorghe era 22,72%, la Gheorgheni 16,28%, în rest era sub 20%, adică media din Transilvania, la Miercurea Nirajului era de 6,14%, majoritatea covârșitoare a caselor fiind din lemn chiar și în orașe. Acoperiș de țiglă găsim în procent mai mare: mai ales la Cristuru Secuiesc (67,88%) și Miercurea-Ciuc (64,31%), la Odorheiu Secuiesc era 41,09%, la Sf. Gheorghe 40,61%, la Tg. Secuiesc (29,67%), ponderea caselor acoperite cu șindrilă fiind foarte mare.¹²⁹ Aici în general nu putem să constatăm diferențe atât de pronunțate între cele două cate-

gorii de localități. Din aceste cifre rezultă că la începutul perioadei dualiste localitățile cu aspectul cel mai urban erau Tg. Mureș, Odorheiu Secuiesc și Tg. Secuiesc, dintre ele Tg. Mureș s-a dezvoltat cel mai dinamic, având indicii mai apropiați de media orașelor din Ungaria. Dintre celelalte două orașe Odorheiu Secuiesc este cea care se va dezvolta mai dinamic, Tg. Secuiesc își păstrează aerul de târg cu structura sa interesantă și cu majoritatea caselor construite din lemn. În schimb, Miercurea-Ciuc are un ritm de dezvoltare susținut după ce ajunge reședință de județ. De asemenea, trebuie remarcat că se constată o diferență semnificativă între cele două categorii de localități: orașele și localitățile care și-au pierdut statutul urban, din ultima categorie numai Cristuru Secuiesc are indicatori mai buni, în rest aspectul lor, construcțiile nu se deosebesc de cea din restul comunelor.

Orașele moderne sunt de neînchipuit fără existența serviciilor comunale, care au fost introduse aici treptat începând cu sfârșitul secolului trecut, dar mai ales la începutul secolului nostru. În această perioadă existența lor este și un important indiciu al gradului de urbanizare al localităților. Prima uzină de apă a fost dată în funcțiune la Cluj în 1887, iar în anii următori au apărut uzine de apă în alte 10 orașe. Lumina electrică a fost introdusă prima dată la Timișoara în 1884. În Transilvania propriu-zisă prima uzină electrică a fost construită la Turda în 1902, iar înainte de 1910 în alte 9 orașe.¹³⁰ Înainte de izbucnirea primului război mondial lumina a fost introdusă în 20 de orașe, practic în toate orașele mai importante din Transilvania.¹³¹ La Tg. Mureș curentul electric a fost introdus în 1899, de la 1 noiembrie curentul a fost folosit și la iluminatul străzilor. Prima uzină care a folosit curent electric a fost fabrica de cherestea a lui Mendel FARKAS, lângă care a funcționat prima uzină electrică. Ea a fost depășită de cerințe deja în 1902. În 1907 orașul a cumpărat uzina electrică și a lărgit-o, dar au crescut și cerințele, curentul electric era folosit pe scară tot mai largă în industrie, în 1908 fiind în funcțiune deja 29 de motoare electrice. În 1910 a fost aprobat planul noii uzine electrice,

pentru construcția căreia orașul a luat un împrumut de 1 milion de coroane. În 1912 lungimea rețelei electrice era de peste 50 km.¹³² Uzina de apă construită în 1908 n-a putut să satisfacă cerințele crescânde ale orașului, de aceea în 1912 a fost proiectată construcția unei noi uzine. În 1909 lungimea conductelor de apă a fost de 38 km, numărul fântânilor publice de 30, iar randamentul zilnic al uzinei de apă era de 750-900 m³. În 1912 lungimea conductelor era deja de circa 46 km. Lucrările de canalizare s-au desfășurat între 1908-1911. Pentru construcția uzinei de apă au fost cheltuite aproape 2 milioane de coroane, iar pentru canalizare peste 3 milioane coroane.¹³³ După marea inundație din 1912 au fost construite noi diguri, a fost regulat pârâului Poklos și a fost construită o hidrocentrală pe Mureș, care producea curent electric, prevenind totodată inundațiile. Hidrocentrala construită de fabrica GANZ din Budapesta a fost dată în funcțiune în 1914 și acoperea integral cerințele orașului cu curent.¹³⁴ La Sf. Gheorghe construcția instalației de apă a început în 1899. În 1912 orașul a vrut să cumpere uzina de apă pentru care a cerut un împrumut de 200.000 coroane. Lumina electrică a fost introdusă în 1907, când străzile au fost iluminate cu 200 de becuri.¹³⁵ La Miercurea-Ciuc lumina electrică a fost introdusă în 1911, când existau 6 km linie principală și 15 km linii de stradă,¹³⁶ tot atunci începuse și canalizarea și existau planuri pentru introducerea apei, asfaltarea străzilor, extinderea rețelei de curent.¹³⁷ La Gheorgheni uzina electrică a fost construită în 1903; electricitatea a fost introdusă înainte de primul război mondial, în 1908, și în Odorheiu Secuiesc.¹³⁸ Printre planurile de viitor figurau în 1908 la Gheorgheni sistematizarea orașului, introducerea apei și canalizarea, precum și construirea unei primării și a unui spital. În localitățile care au pierdut statutul urban au lipsit serviciile comunale, o oarecare excepție a constituit și de data aceasta Cristuru Secuiesc, unde în 1913 a fost introdusă canalizarea pe strada principală, dar curentul electric a fost introdus și aici abia în perioada interbelică.¹³⁹ Înainte de primul război mondial, în 1908, curent electric

exista în 4 dintre cele 6 orașe: la Tg. Mureș lungimea rețelei era de peste 39 km, numărul străzilor iluminate electric era de 74, iar al becurilor pe teren public de 576, la Sf. Gheorghe lungimea rețelei avea peste 15 km, numărul străzilor iluminate era de 33, iar cel al becurilor 268, la Gheorgheni rețeaua era de 8 km, iar numărul becurilor de 107, la Odorheiu Secuiesc rețeaua era de peste 4 km, numărul străzilor iluminate de 28, iar al becurilor de 268.¹⁴⁰ Uzina de apă exista doar la Tg. Mureș și Sf. Gheorghe, iar planul era făcut și la Tg. Secuiesc, canalizarea era făcută la Tg. Mureș pe 28,5 km și începută la Miercurea-Ciuc (0,62 km).¹⁴¹ Salubritatea publică era asigurată în 1908 de uzine la Tg. Mureș, Sf. Gheorghe și Odorheiu Secuiesc, în celelalte localități curățirea spațiilor publice era făcută în continuare de locuitori. La Tg. Mureș personalul format din 18 muncitori avea 2 cisterne de stropit strada, 5 care pentru căratul gunoaielor și 1 mașină de măturat, la Sf. Gheorghe existau 10 muncitori, 1 cisternă și 2 care, la Odorheiu Secuiesc 9 muncitori și 3 care.¹⁴³

Secolul al XIX-lea, dar mai ales ultimele trei decenii înainte de primul război mondial au constituit o perioadă hotărâtoare în ceea ce privește urbanizarea acestor localități. Aceasta se poate observa și în schimbările aspectului așezărilor și pătrunderea noilor cuceriri ale civilizației. În prima jumătate a secolului al XIX-lea structura acestor localități poartă încă adânc amprenta funcției de târg. Preocupări pentru sistematizare, igienă publică găsim tot mai des, mai ales în Tg. Mureș. Acum a început și șirul construcțiilor publice, dar aceste activități vor lua avânt abia în epoca dualistă și au devenit tot mai intense spre sfârșitul secolului. Până la primul război mondial aceste localități au căpătat în mare aspectul cunoscut și astăzi - mai ales în ceea ce privește centrele -: majoritatea străzilor au fost pavate, s-au amenajat trotuare, au fost organizate paza contra incendiilor și jandarmeria, a început sistematizarea localităților, au fost trasate străzi noi, construite cartiere noi, amenajate parcuri, locuri de odihnă, băi publice, stațiuni în jurul orașelor, au fost construite clădiri pub-

lice impozante, care sunt caracteristice acestor orașe până astăzi și definesc peisajul urban, a pătruns stilul nou al epocii *Jugendstil* și nu în ultimă instanță au fost construite uzinele comunale, în majoritatea orașelor au fost introduse curentul, apa, canalizarea. În mod semnificativ s-a lărgit distanța dintre cele două grupuri de localități, în timp ce orașele s-au dezvoltat, grupul localităților care și-au pierdut statutul urban n-au mai pășit pe acest drum, și-au păstrat caracterul rural și n-au pătruns aici nici noile cuceriri ale civilizației (instalația de apă, curent, canalizare), chiar și la Cristuru Secuiesc, cea mai urbanizată localitate dintre ele, avem numai începuturi modeste în acest sens. Acești indicatori sunt foarte importanți, deci, referitor la nivelul de urbanizare al localităților: în frunte se situau reședințele de județ, urmate de cele două orașe - Tg. Secuiesc și Gheorgheni -, iar localitățile din categoria târgurilor în involuție erau la foarte mare distanță de primul grup. Este de remarcat stagnarea relativă a orașului Tg. Secuiesc, care n-a devenit reședință de județ și din cauza războiului vama a stagnat și din punct de vedere economic, dacă în prima jumătate a secolului era printre cele 3 orașe cu aspect cel mai urban, la sfârșitul secolului va fi depășit de Sf. Gheorghe și Miercurea-Ciuc, care - mai ales ultimul - au un ritm de dezvoltare mai susținut. Cel mai evoluat a rămas - și din acest punct de vedere - Tg. Mureș, care mai ales în „era BERNÁDY” s-a dezvoltat enorm, a devenit aproape un oraș model pentru preocupările moderne de urbanistică.

Note

1. VÁMSZER Géza, *Csúszszereda településtörténete és települési formája*, in: idem, *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930-1975)*, Bukarest, 1977, p. 209-216.
2. Idem, *Az udvartér – Kézdivásárhely régi települési formája*, in: *ibid.*, p. 219.
3. *Ibid.*, p. 217-222.
4. ORBÁN Balázs: *A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi és néprajzi szempontból*, IV., Pest, 1870, p. 120.
5. Evlia Cselebi, *Török világlátogató magyarországi utazásai 1660-1664*, Budapest, 1985, p. 141, 148, 154.
6. SZENTIVÁNYI Mihály, *Gyaloglat Erdélyben*, Budapest, 1986, p. 199. Descrierea datează din 1837.
7. *Ibid.*, p. 140.
8. *Ibid.*, p. 110.

9. SÁNDOR István, Jánosfalvi, **Székelyhoni utazás a két Homorod mellett**, vol. I, Erdélyi ritkaságok, red. JANCsó Elemér, Kolozsvár, 1942, p. 18. Descrierea datează din 1838.
10. Ibid., p. 22-23.
11. HUNFALVY János, ROHBOCK Lajos, **Magyarország és Erdély eredeti képekben**, II, Darmstadt, 1864. Descrierea s-a făcut în 1856.
12. Ibid., p. 112.
13. Ibid., p. 126-127.
14. **Maros-Vásárhely szabad királyi város rövid ismertetése**, in: Hon és külföld, 1841, első félév, nr. 27, 6 aprilie 1841, p. 105.
15. John PAGET, **Hungary and Transylvania, with Remarks on their Condition, Social, Political and Economical**, II, Philadelphia, 1850, p. 190.
16. Ibid., p. 191.
17. Ibid., p. 196-197.
18. Ibid., p. 202.
19. GÖDRI Ferencz, **Sepsi-Szentgyörgy város története**, in: **Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása tüneményére**, red. POTSA József, Sepsiszentgyörgy, 1898, p. 89.
20. ASU (Arhivele Statului din Ungaria), Erdélyi Kincstári Levéltár (Arhiva Tezaurariatului din Transilvania), F 234 Erdélyi Fiscalis Levéltár (Arhiva fiscală a Transilvaniei), dulapul XVIII, nr. 1082.
21. SPIELMANN József, **A Nyelvművelő Társaság orvosai**, in: idem, **A közjó szolgálatában. Művelődéstörténeti tanulmányok**, Kriterion, Bukarest, 1976, p. 276.
22. Ibid., p. 276-277.
23. ASU, F 278, BÁNFFY György gubernator udvarhelyszéki adminisztratorságának iratai (Actele referitoare la scaunul Odohei din timpul cât guvernatorul BÁNFFY György a fost administratorul scaunului)
24. AM, Fond nr. 9. - Primăria Tg. Mureș, inv. nr. 117 - Protocoale și registre ale consiliului (1604-1945), nr. 1.
25. AM, F 9, inv. 117, nr. 2.
26. Ibid.
27. Ibid.
28. Ibid.
29. Ibid., nr. 3
30. Ibid.
31. ASU, Gubernium Transylvanicum (in Politicis), F 46 Ügyiratok (Acte), nr. 6993/1805.
32. AM, F 9, inv. 117, nr. 5.
33. Ibid.
34. Ibid, nr. 6.
35. Ibid.
36. ASU, F 46, nr. 9834/1830.
37. Ibid., nr. 4147/1830.
38. Ibid., nr. 1563/1830.
39. AM, F 9, inv. 117, nr. 5.
40. Ibid., nr. 5.
41. ASU, F 46, nr. 2364/1830.
42. Ibid., nr. 9536, 9538/1830.
43. Ibid., nr. 8805/1830.
44. Ibid., nr. 11406/1847.
45. Ibid., nr. 9129/1847.
46. Ibid., nr. 14358/1847.
47. Ibid., nr. 3239/1830.
48. Ibid., nr. 1648/1847.
49. Ibid., nr. 8891/1830.
50. Ibid., nr. 8641/1830.
51. Ibid., nr. 8638/1830.
52. Ibid., nr. 8896/1830.
53. Ibid., nr. 8891/1830.
54. Ibid., nr. 6770/1847.
55. Ibid., nr. 8740, 9017/1830.
56. Ibid., nr. 8639/1830.
57. Ibid., nr. 4421/1847.
58. Ibid., nr. 2758/1847.
59. ASU, F 46, nr. 4066/1805.
60. DOBAY János, **Kézdi-Vásárhely város története**, in: **Háromszék vármegye emlékkönyve**, p. 111.
61. AM, F 9, inv. 117, nr. 2.
62. ASU, F 46, nr. 6993/1805.
63. AM, F 9, inv. 117, nr. 4.
64. ASU, F 46, nr. 1532/1805.
65. BINDER Pál, CSERÉY Zoltán, **Sepsiszentgyörgy**, I, in: **Háromszék**, 6. oct. 1991, p. 6.
66. ASU, K 150 Belügyminisztérium levéltára (Arhiva Ministerului de Interne), 1877-V-12, fasc. 625.
67. CSINÁDI Lajos, **A sepsi-szent-györgyi önk. tüzoltó-egylet huszonöt éve. 1876-1901**, Sepsiszentgyörgy, 1901, p. 6-26.
68. THIRRING Gusztáv, **A magyar városok statisztikai évkönyve**. A magyar városok országos kongresszusának iratai, II, Budapest, 1912, p. 454.
69. ASU, F 46, nr. 8161/1805.
70. Ibid., nr. 12113/1830.
71. Ibid., nr. 14718/1847.
72. ASU, K 150, 1878-V-12, fasc. 704.
73. ORBÁN Balázs: **op. cit.**, vol. IV, p. 151-152.
74. Ibid., p. 151.
75. Ibid., p. 149-150.
76. Ibid., vol. I, p. 52, 55.
77. Ibid., vol. III, p. 101-104.
78. Ibid., p. 38-41.
79. Ibid., vol. II, p. 23.
80. Ibid.
81. Ibid., vol. II, p. 105.
82. Ibid., vol. I, p. 23.
83. Ibid., vol. V, p. 98.
84. Ibid, p. 102.
85. Ibid., vol. IV, p. 68-70.
86. Ibid., vol. I, 72.
87. Ibid., vol. III, p. 31.
88. ASU, K 150, 1873-V-12, fasc. 279.
89. BOROSNYAI Pál, **Évi jelentése.. Marosvásárhely sz. kir. város köztörvényhatósága 1873-ik évi működéséről...**, Marosvásárhely, 1874, p. 7-8.
90. Udvarhely, 1872/73,80.
91. ASU, K 150, 1873-V-12, fasc. 279.
92. Ibid., 1875-V-12, fasc. 448.
93. MÁLIK Loránd, **Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1912. évi közigazgatása állapota**, Sepsiszentgyörgy, 1913, p. 52.
94. ORBÁN János, **Székelykeresztúr története**, Kolozsvár, 1943, p. 55.
95. Ibid., p. 428.
96. ASU, K 150, 1876-V-12, fasc. 547.
97. KOSZTA NAGY István, **Csikszereda-Miercurea-Ciuc-Szekler burg**, Csikszereda, 1995, p. 15.
98. ASU, K 150, 1875-V-12, fasc. 448.

99. Udvarhelyi Híradó, 1898/18.
 101. Ibid., nr. 28 (10 iulie 1898).
 102. THIRRING Gusztáv, **op. cit.**, p. 353-354.
 103. Ibid.
 104. AM, F 9, inv. 117, nr. 5.
 105. ASU, F 46, nr. 13387/1868.
 106. Ibid., nr. 11406/1847.
 107. ASU, F 266, nr. 1199/1861.
 108. Ibid., nr. 13816/1868.
 109. ASU, K 150, 1876-V-12, fasc. 547.
 110. ORBÁN János, **op. cit.**, p. 55.
 111. ASU, K 150, 1873-V-12, fasc. 278.
 112. Ibid., 1874-V-12, fasc. 363.
 113. KOSZTA NAGY István, **op. cit.**, p. 15-16.
 114. THIRRING Gusztáv, **op. cit.**, p. 116.
 115. ASU, K 150, 1874-V-12, fasc. 363.
 116. BINDER Pál, CSEREY Zoltán, **op. cit.**, **ibid.**
 117. KERESZTES Gyula, **A XIX-XX. századforduló középületei Marosvásárhelyen**, in: **A Maros megyei magyarság történetéből**, p. 240-250.
 118. ORBÁN István, **Marosvásárhely földrajza**, Sárospatak, 1943, p. 71-90.
 119. KELEMEN Lajos, **Születtem Marosvásárhelyt**, Kolozsvár, 1993, p. 28-37, 123.
 120. Ibid., p. 103.
 121. SZENTGYÖRGYI Dénes, **Maros-Vásárhelyi lexikon**, Maros-Vásárhely, (1912), p. 13.
 122. GAÁL Kornélia, **Marosvásárhely a XIX. század végén és a XX. század elején**, in: **loc. cit.**, p. 235.
 123. KERESZTES Gyula, **op. cit.**, p. 240-250.
 124. Ibid.
 125. DANYI Dezső, DÁVID Zoltán, **Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)**, Budapest, 1960.
 126. **Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857**, Wien, 1859.
 127. **A Magyar Korona Országaiiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt**, Pest, 1871.
 128. KOSZTA NAGY István, **op. cit.**, p. 15.
 129. THIRRING Gusztáv, **op. cit.**, p. 406.
 130. **A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása**, vol. I, Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 42, Budapest, 1912.
 131. EGYED Ákos, **Erdély civilizációja a dualizmus idején**, in: **idem, A korszerűsödő és hagyományörző Erdély**, II, Csíkszereda, 1997, p. 59-60.
 132. **Idem, Iparosodás és városfejlődés a XIX. század második felében és a XX. század elején. A városi civilizáció elterjedése Erdélyben**, in: **idem, Falu, város, civilizáció**, Kriterion, Bukarest, 1981, p. 294.
 133. GAÁL Kornélia, **op. cit.**, p. 228-229.
 134. Ibid., p. 231-232.
 135. MÁLIK Loránd, **Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város 1912 évi közigazgatási állapota**, XVII, Sepsiszentgyörgy, 1913, p. 7-9.
 136. JÓZSEF Álmos, **A villanyvilágítás kezdete**, in: **Háromszék**, 25. ian. 1995, p. 6.
 137. KOSZTA NAGY István, **op. cit.**, p. 16.
 138. THIRRING Gusztáv, **op. cit.**, p. 116.
 139. Ibid., p. 353-354.
 140. ORBÁN János, **op. cit.**, p. 55.
 141. THIRRING Gusztáv, **op. cit.**, p. 431.
 142. Ibid., p. 429-432.
 143. Ibid., p. 428.

Városiasodás, városrendezés, közszolgáltatások a székelyföldi városokban az első világháborúig (Kivonat)

A dolgozat a hosszú 19. századi (18. század közepétől az első világháborúig) székelyföldi városfejlődést tekinti át, különösen a Monarchia utolsó három évtizedének megvalósításait (városrendezés, utcák kövezése és aszfaltozása, járdák építése, új utcák, parkok megjelenése, utcák és közterületek tisztántartásának szabályozása, vágóhidak, közfürdők, hidak építése, utcai világítás, közüzemek, folyószabályozás, villamosítás, gáz bevezetése, kanalizálás stb. terén). A megyeszékhelyek (Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Csíkszereda) megelőzik a többi várost (a sokáig dobogós Kézdivásárhelyet, illetve Gyergyószentmiklóst), a fejlődésben visszamaradt kis mezővárosok pedig falusi jellegűvé süllyednek (bizonyos mértékig Székelykeresztúr kivételével). Legkiemelkedőbb város Marosvásárhely -, különösen BERNÁDY polgármestersége nyomán -, valósággal modellértékű a fejlődése.

Town Culture, Public Services in the Towns of the Székelyföld until the First World War (Abstract)

The paper attempts at reflecting the development in the towns of the Székelyföld from the second half of the 18th century to the First World War, stressing especially on the achievements of the Monarchy in the last three decades as town culture: street paving, side-pavement, sewerage, electric lighting, gas-installing etc. In this process the capitals of the counties overtook the other towns, which as small agrarian towns slowly attained a rural character (to a certain extent with the exception of Székelykeresztúr). The most outstanding is Marosvásárhely, a town that became a true model while BERNÁDY was its mayor.

